

TENGWAR: A MAGYAR MÓDOK KÉRDÉSEI

Írta: Bartók Nagy Tamás (Toma) és Orthmayr Flóra (Metaflora)

A Középföldén általánosan használt tengwar írás komoly népszerűségnek örvend a tolkien világ iránt érdeklődők körében: kezdve azoktól, akik csak egy tetoválást szeretnének az Egy Gyűrűn látott szép tünde betűkkel, egészen azokig, akik a részletes leírásokat bújva próbálnak megfelelni a Tolkien által sugallt kihívásra, miszerint ez a jelrendszer bármely nyelvre adaptálható. Az alábbiakban ez utóbbi megközelítésről lesz szó: nem mutatjuk be a tengwar írásrendszert az alapoktól (ezt megtette Tolkien A Gyűrűk Ura E. függelékében), hanem kifejezetten a Magyar Tolkien Társaságban használt magyar tengwar írásmódokkal foglalkozunk, ezek történetét és vitás pontjait igyekszünk áttekinteni.

Miért vannak különböző módok?

Egy új tengwar mód kialakításánál több, egymásnak ellentmondó szempont merülhet fel. A Tolkien eredeti rendszeréhez való illeszkedés már önmagában sem egyértelmű: a kizárólag a betűalakok és a hangtani rendszer összefüggésén alapuló eredeti fëanori koncepció teljes rugalmasságához képest a harmadkori „közszokás” már számos jelet rögzít, maga Tolkien pedig több különböző, részben eltérő logikájú megoldást használt az angol nyelvű szövegek írásakor is. (A tolkien szövegek alapján azonosítható módok részletes áttekintése az **Amanye Tenceli** weboldalon olvasható.)

A kiejtés követése alapvető szempont a tengwar módoknál, ez azonban szembekerülhet az adott nyelvhez egyébként használt (például latin betűs) írással való megfeleltethetőség igényével. Ennek jó példája, hogy a Tolkien által angolul írt tengwar-mintákat is két csoportba, az ortografikus (a latin betűs angol írást leképező) és a fonetikus (a beszélt nyelv hangjait követő) írásmódba szokás sorolni. Az alapvetően fonetikusán írt magyar nyelv esetében ez a jelkészlet kialakításakor kevésbé kritikus, de a magyarul önálló hangértékkel nem bíró idegen betűk, illetve a hagyományos írásmódú nevek esetében kérdés, hogy szükséges-e valamilyen módon ábrázolni a tengwar átírásban az eredeti írásmódban azonosítható, a kiejtést nem befolyásoló eltéréseket; és akár még az írásban nem jelölt hasonulások követése is felmerülhet.

Számíthat a meglévő módokhoz való alkalmazkodás igénye is: több, elméletileg egyaránt (nem) megfelelő megoldás közötti választáskor általában fontos érv, hogy elsősorban maga J. R. R. Tolkien, másodsorban későbbi releváns átírások melyiket alkalmazták – de az is kérdés, hogy milyen korábbi mintákat érdemes követni.

A magyar módok története

A Tolkien.hu fórumának Nyelvek és írások témájában először Svindler publikált teljesen kidolgozott tengwar magyar módot 2002. február 17-én, a fórumból induló „quenya–magyar levelezési listán” Amy és Olórin közreműködésével született megállapodás eredményét. Ennek

felhasználásával dolgozta ki Füzessy Tamás (Ankalimon) a Tolkien-könyvek javított magyar kiadásain használt módot, amelyre a továbbiakban Ankalimon-féle módként (A.) fogunk hivatkozni. Ennek alapvetései az első „hivatalos” felhasználás, a 2004-es *Középfölde atlasza* óta változatlanok, de kisebb, a már publikált szövegeket lényegesen nem érintő felülvizsgálatokon azóta is átesett. Legfrissebb verziójának részletes leírása az *Elveszett mesék könyve* (EMK) harmadik kiadásában (Helikon, 2017), a 2019-es és 2020-as Tolkien Születésnapokra megjelent *Tengwar írásmód quenya és magyar nyelvhez* kiadványokban, illetve a **Tolkien.hu** portálon olvasható. Két fő jellegzetessége azonban már *A Gyűrűk Ura* (GyU) 2008-as és későbbi kiadásában is szerepel, az E. függelék főszövegében: „*E kiadás címloldalainak alján látható magyar nyelvű szövegben a 12. és 16. betű a c-t és a dz-t jelöli, az ö-t és az ü-t pedig a felső két pont, illetve az ék tehta.*”

Többek között pont ebben a két dologban tér el a másik, a Magyar Tolkien Társaságban sokak által használt megoldás, amely Czégé Dávid (Felagund) nevéhez fűződik, így a továbbiakban Felagund-féle módként (F.) említjük. Ez a 2004-ben kidolgozott mód ugyan nem jelent meg nyomtatott kiadványban, de az Ankalimon-mód részletes leírásának 2017-es publikálását megelőző bő egy évtizedben általánosan használatban volt az MTT programjain: általában a Felagund-féle módot alkalmaztuk a Tolkien Levelező Verseny feladataiban, a Tolkien Születésnapokon az emléklapok írásakor, és az esetleges tengwar-oktatásokon is; és ezen alkalmakkor ennek a leírását osztogattuk az érdeklődőknek is.

Persze többször is felmerült egy „tengwaregyesítő” megbeszélés igénye, lehetőleg külső szakértők és nyelvészek bevonásával: 2015-ben még az V. Tolkien Konferencia programjába is bekerült a „A tengwar írásmód magyar átíratái” című szimpózium. Ez azonban végül elmaradt, és az átfogó nyilvános vitára azóta sem került sor – ezzel a cikkel eme rég várt eseményt szeretnénk részben motiválni, részben pótolni.

Célunk elsősorban az A. és F. közötti eltérések áttekintése és elemzése, mivel jelenleg az MTT közösségében ez a

két legismertebb megoldás, és az interneten is ezekre a legkönnyebb rátalálni – legalábbis magyar nyelven keresve. Angolul Radványi Balázs (Ninquefána) 2009 februárjában publikált variációja érhető el az **Omnigloton**: ez sokban hasonlít (a kialakítását tanácsaival is segítő) Felagund módjára, de néhány apróbb részletben eltér attól, ezekre is kitérünk. A vitatott pontok kapcsán hivatkozunk a már említett „quenya–magyar levelezési lista” verziójára, illetve Ábrahám Zsófia (Mau Palantír) megoldásaira is (az általa 2003-ban megosztott módot sajnos nem sikerült eredeti formájában fellelnünk, csak Ankalimon akkori reakciójából és a **Mautól e cikkhez kapott információkból** tudtunk kiindulni), továbbá más modern nyelvekhez készült, online elérhető rendszerekre. Ez utóbbiak helyi státuszát, elterjedtségét általában nem ismerjük, kiválasztásuknál az játszott szerepet, hogy hangtani hasonlóságuk révén releváns példákat adjanak a felmerülő kérdések vizsgálatához.

Közös alapok

Az A. és F. számos alapvetésben megegyezik. Egyik sem próbálja az alapértelmezettként említett lehetőséggel élve „szabadon, tetszés szerint” alkalmazni a tengwar jelrendszerét, hanem a Tolkien által *A Gyűrűk Ura* címlapján alkalmazott módszerhez („mit tett volna egy gondori ember, hogy a maga hagyományos jeleivel reprodukálja a mi nyelvünket” – GyU, 1669–1670. o.) hasonlóan egy-egy eredeti, tolkien-i módot vesznek alapul, megtartva abból minden, a magyar beszédhangokra értelmezhető hang–jel párosítást. Mindkettő igyekszik tengwar alapjeleket rendelni a magyar ábécé mássalhangzóihoz (a szintén egységes módosítójellel képzett ‘gy’, ‘ly’, ‘ny’, ‘ty’ palatálisok kivételével). Mindkét mód tehtákat használ a magánhangzók jelölésére, és ezeket a sindarinhoz hasonlóan a következő mássalhangzó tengwája fölé (a hosszú magánhangzók tehtáját hosszú szárra) helyezi, hiszen a magyar nyelvben is több szó végződik mássalhangzóra, mint magánhangzóra. Általánosan használt jelölés (az A. és F. mellett már a levelezőlistás megoldásban is) a mássalhangzók duplázására a tengwa alatti vonal vagy hullám; a már említett palatálisok képzése a tengwa alatti dupla ponttal (ennek

egyetlen ismert alternatívája az önálló palatális sorozat); illetve a tengwa fölötti vonal vagy hullám bizonyos mértékű használata a megelőző N vagy M jelölésére (ennek alkalmazási körét illetően már vannak eltérések).

Az eltérő, sőt ellentmondó jelválasztások elsősorban az alapul vett tolkien-i módok eltéréséből, illetve az alkalmazkodás szempontjaiból adódnak. Ankalimon a tolkien-i mintát követő általános angol módot vette alapul a *Tengwar Textbook*ban (2. kiadás 2.0, 2002. június) publi-

kált leírásokat követve; és kiemelt fontosságot tulajdonított annak is, hogy a magyar átírás a lehető legkevésbé interferáljon az angolral, az abból hiányzó magyar hangok olyan jelekhez kerüljenek, amelyek az angolban minél ritkábban fordulnak elő. Felagund azonban a tünde nyelvekhez használt módok közül választotta ki azt, amelyiknek a hangkészlete a legközelebb állt a magyar nyelvéhez: a gondori sindarint, amelyet Tolkien a „Király levelében” alkalmazott (ez Aragorn Samu-
nak írt levele, amelynek két verziója a *HoMe IX.*, *Sauron Defeated* c. kötetében jelent meg).

Mivel a tengwar alapelve, hogy a beszédhangokat valamilyen hangtani rendszer alapján

kell a betűk táblázatába beosztani, a módok összehasonlításának elengedhetetlenül része a hangtani szempontok vizsgálata, azonban ezt igyekszünk minél közérthetőbben elvégezni. A mellékelt hangtani táblázatban a mássalhangzók képzési hely és mód szerinti csoportosításban láthatóak, a tengwatáblázathoz igazított elrendezésben. A hangok általában (félkövérrel) a magyar, ennek híján (dőlttel) az angol írásmódjuk szerint szerepelnek: szürke háttér emeli ki azokat, amelyek a két nyelv (angol és magyar) közül csak az egyikben fordulnak elő. (Az ínycenek kedvéért feltüntettük az IPA jeleket is, de ezekre nem hivatkozunk.) A cikk szövegében a hangokat aposztrófok között, magyar kiejtésük szerint írjuk; a betűket nyomtatott nagybetűkkel. A tengwatáblázatra sorozatok (oszlopok) és fokok (sorok), illetve az egyes jelek sorszámait hivatkozunk.

A vizsgált modern módok általában követik a harmadkorban szokásos hangértékeket, így a hangtani táblázatból a magyar ajakhangok (‘p’, ‘b’, ‘f’, ‘v’, ‘m’) a tengwatáblázat II. sorozatában; a fogmederben képzett zárhangok és

	I.	II.	III.	IV.
1.	1. p T	2. p P	3. q CS	4. q K
2.	5. p̄ D	6. p̄ B	7. cy DZS	8. q̄ G
3.	9. b - C	10. b F	11. d S	12. d̄ C CH
4.	13. m̄ - DZ	14. b̄ V	15. c̄ ZS	16. d̄̄ DZ -
5.	17. m N	18. B M	19. c̄ -	20. B̄ -
6.	21. n̄ - (R)	22. b̄ - W	23. a J	24. a -
	25. γ R	26. γ̄ (RD)	27. τ L	28. τ̄ (LD)
	29. ʃ SZ	30. ʃ̄ SZ	31. ʒ Z	32. ʒ̄ Z
	33. λ H	34. d̄ -	35. λ̄ -	36. o -

A tengwák táblázata

az A. (fent) és F. (lent) szerinti magyar megfeleltetésekkel (A vitatott megoldásokat szürke háttér jelzi.)

nazális ('t', 'd', 'n') az I. sorozatban; a torokhangok ('k', 'g') pedig a IV. (vagy ennek híján a III.) sorozatban egyértelműen elhelyezhetők; ahogy az 'l', az 'r', a 'h', valamint az 'sz'-'z' pár is hagyományos helyére kerül a kiegészítő betűk között. A III. sorozat funkciója valamivel változatosabb, de az ismert magyar módokban egységesen ide kerül a prepalatális 's' és 'zs', valamint a palatális 'j'. Az első két fokra még így is lehetnének eltérő megoldások, de az elsődlegesen tárgyalt A. és F. esetében (amelyek a magyar palatális oszlopot mellékjelekkel képzik) ez a 'cs'-'dzs' pár helye.

A C–DZ probléma

A magyar átírások esetében az egyik legvitatottabb kérdés a 'c' és 'dz' jelölése, ezeknek ugyanis egyik tolkieni módban sincs megfelelője. A 'c' és 'dz' fogmederben képzett zár-réshangok, ez alapján leginkább az I. (fogmederhang) sorozatban, esetleg a III. (prepalatális) sorozatban lennének jó helyen, akár a zárhangok (1–2. fok), akár a réshangok (3–4. fok) között – ha más hangok már nem foglalták volna el ezeket a helyeket. A fentiekben részletezett megfeleltetések után viszont a magyar 'c'-'dz' hangpárok pont ugyanoda illenek, mint az angol 'th'-'th' (sindarin 'th'-'dh'): az I. (fogmederhang) sorozat 3. és 4. fokára (9. és 13. tengwa). A magyar módok közül a levelezőlistás és az F. is ide teszi őket, Ankalimon számára azonban ezek a helyek kezdettől fogva foglaltak számítanak a gyakori angol hangérték miatt, így nála a 'c'-'dz' pár a IV. sorozatba, a 12. és 16. tengwára kerül. Bár a vegyes szövegekben adódó ellentmondás így sem kerülhető el teljesen, de Ankalimon érvelése szerint sokkal kisebb gondot okoz, ha az angolban ritka (csak jövevényszavakban – pl. a skót „loch” végén – előforduló) 'ch', mint ha a gyakori 'th' az, amivel ezek a speciális magyar betűk összekeverhetővé válnak.

A Felagund által választott 9. és 13. tengwa a lengyelben ugyanígy a 'c' és 'dz' jele, míg a franciában a magyar 'sz'-nek és 'z'-nek, a cseh módokban pedig a magyar 'ty'-nek és 'gy'-nek megfelelő (Ť és Ď betűvel írt) hangoké. A 12. tengwát viszont a vizsgált nem magyar módok (sindarin, orosz, német, cseh, lengyel) általában az angol hangértékhez közeli, torokhang 'ch'-ra használják, a német emellett a palatálisra is. (Az oroszban, csehben, németben pedig a

16. tengwa is szerepel valamilyen zöngés, szintén a 'h'-hoz közeli hang jeleként.) A CH funkciója a magyarban is hasonló: jelölheti a palatális (pech, technika), a torokhangot (krach, jacht) vagy a sima 'h'-nak megfelelő gégehangot (archívum, Richárd) – és az F. meg is adja erre a célra a 12. tengwát. (A korai quenyában még három külön tengwa volt ezekre a 'h'-szerű hangokra: a 33. a palatálisra, a 11. a torokhangra, a gégehangra pedig a „halla”: a megnyújtott, hurok nélküli szár. Később ezek részben összeolvadtak, és a 33-ast a harmadkorban már a quenyában és a sindarinban is a gégehangra használták. A 12. tengwa a gondori sindarinban – ahol a torokhangok a III. sorozatból a IV. sorozatba kerültek át – örökölte meg a 11. szerepét.)

Érdekeség, hogy a levelezőlistás mód a 12. és 16. helyre a 'cs'-'dzs' (prepalatális zár-réshang) párt tette, ezek szokásos helyét üresen hagyva: a 'c'-'dz' párral közös fok ugyan indokolt számukra, de ez a sorozat a 'k' és 'g' hangoktól való meglehetősen eltérő képzési helyük miatt mégsem jó választás.

Ha nem ragaszkodunk az alaptáblázatban való elhelyezéshez, két további hagyományos megoldást is lehet találni a 'c' és a 'dz' jelölésére. Az egyik a 't', illetve 'd' tengwájának kiegészítése a követő 'sz' jelével (a hurokhoz illesztett alsó kampóval). Mau eredetileg ezt az írásmódot javasolta, és oktatásokon az ő nyomán a 'c'-re Felagund is opcionális, hangtanilag megalapozottabb megoldásként említi. A külföldi példák közül ezt az sz-kampós változatot használja a 'c'-re az orosz, a szlovén és két különböző cseh mód – a 'dz' viszont ezek közül csak az egyik cseh módban szerepel, ahol a 23. számú

	foghang	fogmederhang	ajakhang	előszájpaddlászhang (prepalatális)	szájpaddlászhang (palatális)	torokhang	gégehang
zárhang		t /t/ d /d/	p /p/ b /b/		ty /c/ gy /j/	k /k/ g /g/	
zár-réshang		c /tʃ/ dz /dʒ/		cs /tʃj/ dzs /dʒj/			
réshang	th /θ/ th /ð/	sz /s/ z /z/	f /f/ v /v/	s /ʃ/ zs /ʒ/	(ch) /ç/	ch /x/	h /h/
orrhang (nazális)		n /n/	m /m/	(n) /ɲ/	ny /ɲj/	ng /ŋ/	
közelítőhang			wh /ʍ/ w /w/	r /ɹ/	j /j/		
oldalsó közelítőhang		l /l/			ly /ɫ/		
pergetett hang		r /ɾ/					

Az angol és magyar nyelv hangjai – magyar (félkövér) vagy angol (dőlt) írásmód szerint

	Sz-kampó	Kiegészítő fokok
C	ᚱ	ᚰ
DZ	ᚱᚰ	ᚰᚰ
X	ᚰ	ᚰ

tengwát kapta. Az sz-kampót a magyar módok korai változatai (A.: 2003, F.: 2004) egyébként még általános lehetőségként említették bizonyos mássalhangzókat követő 'sz' jelölésére, ezzel szemben a 'dz' esetében

szükséges 'z' hangértéket mindkét módalkotó a tolkieni mintával ellenkezőnek érezte. (Ez talán nem teljesen jogos, mivel Tolkien a követő S jelölésére 'sz' és 'z' hangérték esetében is használta az sz-kampót (ld. **Amanye Tenceli: Later or Westron Convention**); de annyiban igen, hogy ha Tolkiennál a kampót az angol előreható zöngésségi hasonulás miatt lehet 'z'-ként használni, úgy ez a hátraható hasonulást alkalmazó magyarban nem működőképes megoldás.) Ankalimon módjából végül teljesen kikerült az sz-kampó, Felagundnál (és az említett két cseh módban) azonban az X-et jelenleg is – az angol gyakorlatnak megfelelően – az sz-kampóval kiegészített 4. ('k') tengwa jelöli.

Egy másik megoldás a 'c'-'dz' problémára a kiegészítő fokok használata. Ezek az alul-felül nyújtott szárú betűket tartalmazó fokok részei az eredeti fëanori rendszernek, de mivel a harmadkori írásokban nem volt rájuk szükség, ezért a legtöbb tengwatáblázat (köztük *A Gyűrűk Urában* közölt is) elhagyja őket. A függelék szerint ezek „többnyire a hehezetes mássalhangzókat jelölték (pl. t + h, p + h, k + h), de szükség esetén egyéb mássalhangzó-kapcsolatokat is jelölhettek” (GyU, 1666. o.). Ezekből a német a zöngétlen (egyhurkos), egy harmadik cseh mód pedig mindkét (zöngétlen és zöngés) sort alkalmazza, pont a zár-réshangokra: a 'c'-nek mindkettő, utóbbi pedig a 'dz'-nek is így ad helyet az I. sorozatban. (A IV. sorozat zöngétlen kiegészítő fokára pedig mindkét esetben a 'ksz' (X) kerül, egyedüli ismert alternatívaként az sz-kampós jelölésre.) A vizsgált magyar megoldások közül ezzel a lehetőséggel is csak Mau élt (és feltehetően a 2003-as eredeti módjában még nem, csak a 2020-as rekonstrukcióban), a levelezőlistás módhoz hasonlóan azonos fokokba téve a 'c'-'dz' párt a szintén zár-réshang 'cs'-'dzs' párral

	A./F.	Mau
TY	ᚱ	ᚰ
GY	ᚱᚰ	ᚰᚰ
NY	ᚰ	ᚰ
LY	ᚰ	(ᚰ)

Ebben a variációban a III. sorozat első két fokába a maradék két magyar zárhang, a 'ty' és a 'gy' kerül, s egyúttal az 'ny' is helyet kap az alaptáblázat nazálisai között. Ezeket az A. és F. is a palatalizáló pontokkal képzi, ami szintén jó megoldás, de ha lehetséges a

3. és 7. tengwáknak az általában ide helyezett 'cs'-'dzs' párnál indokoltabb hangértéket adni, akkor az a 'ty'-'gy'.

Az Ö-Ü csere

A magánhangzókat (a belerandihoz hasonló „teljes írások” kivételével) a tengwák fölé (ritkábban alá) írt mellékjelek (tehták) jelölik, és ezek kapcsán egyik tolkieni leírás sem hivatkozik hangtani érvekre, csak használati hagyományra. A magyar (és más vizsgált modern) módok követik a függelékben az 'a', 'e', 'i', 'o', 'u' (és hosszú variánsaik) jelölésére megadott „leggyakoribb alakokat” (olyannyira, hogy az 'e'-'i' és 'o'-'u' párokon belüli felcserélhetőség lehetőségével is talán csak J. R. R. és Christopher Tolkien élt). A magyar nyelvben ezek után már csak két kérdéses magánhangzó marad: az 'ö' és az 'ü' – de ezek egyből az A. és F. közti egyik legfeltűnőbb ellentmondáshoz vezetnek. A levelezőlistás mód és az A. a tengwa feletti két pontot használja az 'ö'-re és a lefelé mutató éket az 'ü'-re, az F. (mint előtte már Mau is 2003-ban) pont fordítva. Előbbi egy bevallottan önkényes kiosztás azon az alapon, hogy „sem hangtani, sem tolkieni hagyomány nem köti a választást” (EMK 1., 455. o.), bár Ankalimon elmondása szerint abból indult ki, hogy az ék az angol módban az akár az 'ü' hanghoz közeli érték jelölésére is használható magánhangzó Y jele. A Felagund által alapul vett gondori mód azonban az 'ü' hangnak megfelelő sindarin Y-t a két ponttal jelöli, ami sokkal egyértelműbb tolkieni minta. A két megoldás viszonya kicsit hasonlatossá teszi az 'ö'-'ü' párost a „könnyebben írható jelet a gyakori hanghoz”

A	I	E	O	U
ᚰ	ᚰ	ᚰ	ᚰ	ᚰ

Magánhangzó alapkészlet

elv alapján felcserélhető tehta-párokhoz is. A magyarban az 'ö' a gyakoribb a kettő közül, és általánosságban nézve az éket könnyebb írni, mert nem kell hozzá felemelni a tollat – a pontok viszont megszokottabbak lehetnek a magyar használónak.

Ü/Ö	Ö/Ü	É/Ö	Ó/Ö	Ú/Ü
ᚰ	ᚰ	ᚰ	ᚰ	ᚰ

További lehetőségek

A vizsgált modern módok közül az ék 'ü' szerepben még a franciában fordul elő, ahol viszont a magyar 'ö'-szerű hangokra a tompa (balra dőlő) ékezetet használják. A sindarin mintát követő kétpontos 'ü' a finn és a német módokban jelenik meg, amelyek az 'ö' hangra a „módosított u-kampót” használják. A Mautól kapott összefoglalóban két alternatív megoldás is szerepel a kérdéses magánhangzók jelölésére. Az egyik az F-hez hasonlóan a két pontot használja az 'ü'-re, az 'ö'-re viszont az 'é' tehtáját (éles ékezet) duplázza meg. Ezzel gyakorlatilag a hiányzó ajakkerekítéses magánhangzókat kerekítetlen párjaik ('e', 'i') tehtájának megkettőzésével nyeri. A másik verzió szintén a

kettőzéssel játszik, itt a mély ajakkerekítések ('o', 'u') jelének kettőzésével kapjuk a magas párjukat. A tehtakettőzés egyébként az 'e', 'o' és 'u' esetében Tolkiennál a hosszú változatok alternatív jelölésmódja a hosszú szár bevetése helyett: Felagund ezt az 'o' és 'u' kapcsán néha említi mint a magyar módban is alkalmazható megoldást, de ő maga nem használja.

Idegen betűk

Ugyan a gyakorlatban ez ritkábban okoz gondot, de a tengwar átírásnak kérdéses pontja a magyar szavakban előforduló, de a magyar ábécé részének nem tekintett idegen betűk (Q, W, X, Y, CH) kezelése is. (Nem kitérve a hagyományos írásmódú nevek összetettebb problémáira, amelyeket többnyire Ankalimon és Felagund szerint is fonetikus írásmóddal lehet megoldani, míg a hagyományos írásmódnak tett egyetlen közös engedményként a 'j' hangértékű LY-nak a J-től eltérő, palatalizált 'l' jelölését mindketten megtartották.)

A fonetikus és jeltakarékosság elvéből kiindulva az A. jelenleg az idegen betűk egyikére sem használ külön jeleket: bár utolsó kivételként a hagyományos írásmódú nevekben előforduló magánhangzó Y-ra még 2017-ben is fenntartotta a 35. számú tengwát, de a mód legutóbbi publikált változatában már a Q, W, X jelölésére kiírt 'k', 'v', 'k'+ 'sz' értékű tengwák mellett az Y esetében is az 'i' tehtája szerepel. Szóbeli egyeztetéseink során Ankalimon ezt anynyiban pontosította, hogy ezekhez az idegen betűkhöz valójában nem jelet kellene rendelni, hanem szabályként adni meg, hogy fonetikusán írandók – és ugyanez vonatkozna a CH-ra is, amit H-ként vagy HH-ként írna le.

Felagund ezzel szemben megőrizte az alaptáblázatban a gondori sindarinban és a tolkieni angol módokban is használt, a magyarban (nála) más szerepet nem kapott 12. tengwát a CH és a 22. tengwát a W jelölésére; az X-re a leírásban ugyan nem tér ki, de szóban el szokta mondani, hogy az sz-kampós megoldást alkalmazza.

Az önálló Y-t Ankalimonhoz hasonlóan Felagund is minden esetben fonetikusán (mint 'i' vagy 'j'), illetve idegen szavak esetében a forrásnyelv tengwar-módjának megfelelően írja: ebben Radványi Balázs megoldása tér el határozottan a többitől. Nála ugyanis a magánhangzó Y jele az 'a' tehtája fejjel lefelé; a mássalhangzó Y jelölésére pedig a 23. ('j') tengwa alá kerül a palatalizáló két pont. Az Y (valamelyik) szerepére a 35. tengwa is esélyes lehet: már a levelezőlistás leírásban szerepel (pontosítás nélkül), az A. 2008-as verziója pedig kifejezetten a magánhangzó Y számára javasolja – ez azonban kevésbé illik az egyébként magánhangzóként csak tehtákat használó magyar módhoz. Kiváló megoldás lehet azonban mássalhang-

	angol (általános)	angol (CJRT)	cseh
QU	q̄ / q̄p / a	q	d / qb

zó Y-ként: már a függelék is említi ebben a szerepben a 23. tengwát, mely a lengyel, a szlovén és a francia módokban is 'j' hangértékű.

A Q problémájával a jelek szerint egyik módalkotónk sem foglalkozott. Ez a betű betűszavak kivételével többnyire csak a QU kapcsolatban bukkan fel, amikor 'kv'-nek ejtjük, ezért érdemes lehet ezt a kapcsolatot egyben kezelni, ahogy például a német mód teszi, a 'k'+ 'v' jeleit adva meg – a Tengwar Textbook is elsősorban ezt javasolja az angolban. Ezzel összhangban Ankalimon a QU-t 'k'+ 'v' kapcsolatként írná, bár a jelenlegi módleírásából a 'k'+ 'u' következik: mindkettőnek megvan az a hátránya, hogy nem azonosítható az eredeti Q. A 'kv' jelölése megoldható lenne egyetlen önálló vagy mellékjeles tengwával is: a Tengwar Textbook említi Christopher Tolkiennál a 4. ('k') tengwa módosított változatát, az általános angol írásgyakorlatban pedig a (követő W jelölésére Tolkien által is használt) módosított u-kampóval kiegészített 4. tengwát a QU szerepében, illetve ritkább esetként a 24. tengwát az önálló Q-ra; az egyik cseh módban pedig a 34. tengwa szerepel. Felagund kérdésünkre a 'k' jelölésére használt 4. tengwát javasolta egyetlen alsó ponttal kiegészíteni a Q számára, de nem tervezte külön kezelni a QU-t.

Megelőző nazálisok jelölése

A tengwar módok a jelkiosztás mellett különböző rövidítések, illetve egyéb hagyományos szabályok alkalmazásában is eltérhetnek egymástól. Az egyik elterjedt tolkieni rövidítést, a megelőző nazálist jelző, tengwa fölötti (hullám) vonalat valamilyen mértékben minden vizsgált magyar mód használja, de eltérő szabályok szerint.

A levelezőlistás megoldásban és az A. korai változataiban csak annyi szerepel, hogy az N, M „jelenléte a tengwa előtt [...] jelölhető a tengwa fölötti tilde vagy vonal segítségével”, részletszabályok nélkül. Az A. későbbi verzióiban és az F. egy régi leírásában is konkrét példák felsorolása adja meg a nazális hullám alkalmazhatósági körét és jelentését: ezek minden esetben az I., III. és IV. sorozat egyes tengwáihoz rendelik a megelőző N-t és a II. sorozat egyes tengwáihoz a megelőző M-et, de nem a sorozat egészéhez, és nem is azonos logika alapján: Felagund 2004-es leírása a gondori mód példájára hivatkozik; Ankalimon pedig elmondása szerint megvizsgálta a lehetséges kombinációk (N vagy M az adott betű

előtt) gyakoriságát a magyar nyelvben, és a gyakrabban előforduló kombinációt adta meg (az egészen ritkákat pedig teljesen kihagyta), összhangban az eredeti céllal, mely szerint az efféle mellékjeleket a tengwarban „rövidítésre alkalmazták, különösen a gyakori mássalhangzó-csoportok jelölésére” (GyU, 1669. o.).

Bár a leírásokból ez pontosan nem derül ki, de mostanra Felagund az oktatásain függelékben szereplő elvre (mely szerint a nazális hullám „azt jelölte, hogy a mássalhangzót ugyanannak a sorozatnak a nazálisa előzi meg” – GyU, 1669. o.) hivatkozva a teljes I. és II. sorozatra értelemeszerűnek tekinti a szabályt, és emellett „tintatakarékossági” okokból kiterjeszti a megelőző N jelölését a III. és a IV. sorozatra is: egyrészt ezekhez is az N-nel adódnak a magyarban gyakori kombinációk, másrészt a magyar tengwatáblázatban itt üresen hagyott 5. fok egyébként az ‘n’ alváltozatainak helye lenne. Ezzel tulajdonképpen még az az elvárás is teljesül, hogy azonos sorozatbeli nazálist képviseljen a rövidítés, mivel a III. és IV. sorozat hangjaihoz a megelőző nazálisok képzési hely szerint hasonulnak (így jön létre a „kancsó” prepalatális, illetve a „harang” torokhangú ‘n’-je).

Ezzel szemben Ankalimon az EMK-beli publikációt megelőző felülvizsgálat során jelentősen szűkítette a nazális hullám alkalmazásának körét. A hangtani indokokra hivatkozó leírás lektorálásakor ugyanis a kötet felelős szerkesztője azt javasolta, hogy ezt a jelölést teljesen hagyják el, mivel a magyarban semmilyen jelentése nincs. Ez azonban igaz az angol nyelvre is, ahol Tolkien mégis használta a nazális hullámot. Így végül – elvben a tolkieni angol használatot alapul véve – csak az első két sorozatra őrizték meg a rövidítés használatát. (Továbbá a C és DZ esetében, mivel ezeknek Ankalimon szerint is „igazából az I. sorozatban lenne a helyük”. – EMK 1., 453. o.)

Radványi Balázs nazális-szabályt nem ad meg, de példaszövegében az ND és az MB mellett az NL esetében is alkalmazza ezt a jelölést, ami új kérdést vet fel: a sorozatok szerint megadott szabályok esetében (ld. A. és F.) ugyanis a sorozatba nem tartozó kiegészítő tengwákra nem értelmezhető az „azonos sorozatbeli nazális”. Azonban a jelölés funkciója hangsúlyozottan a rövidítés, és elméletben semmi akadálya nem lenne kiterjeszteni az N-értelmű használatot a kiegészítő tengwákra, legalábbis a 25–32. számúakra: erre egyrészt tolkieni példa is van, másrészt, ha az „azonos sorozatot” nem vizuálisan, hanem hangtanilag értelme-

z az A-nál a C–DZ esetében tesszük –, akkor indokolt is (hiszen a 25–32. tengwák is fogmederben képzett hangokat jelölnek).

Tolkieni mintát követve a nazálisok (‘n’, ‘ny’, ‘m’) duplázását Ankalimon és (az ő tanácsára) Felagund is a felső nazális hullámmal jelölik a többi mássalhangzónál szokásos alsó (hullám)vonal helyett. Ankalimon ennek mintájára a ‘j’ kettőzését is az alaptengwa palatalizálásával jelöli. Ez a kombináció a quenyában (ahol a 23. tengwa magában néma) egyszerűen a ‘j’, Radványi Balázs magyar módjában pedig a mássalhangzó (vagyis szintén ‘j’-nek ejtett) Y jele. Mivel a quenyában, sindarinban és angolban nincsen hosszú ‘j’, tolkieni példa közvetlenül nem szólhat e megoldás mellett.

A külföldi módok közül a németnél és a franciánál találtunk prenazalizáló hullámot. Előbbi esetében az alkalmazás köre nem egyértelmű, de a példák között NT, ND, MB és NK szerepel, továbbá az a kikötés, hogy mivel a német szavakban az NG betűkapcsolat mindig a nazális torokhangot jelöli, így erre a 20. tengwát kell használni. A francia leírás az azonos sorozatbeli nazálisra hivatkozik: ez esetben ez azért egyértelmű, mert csak három sorozatot használ, és mindháromban van nazális.

Az óre-szabály

Egy másik vitatott kérdés az úgynevezett „óre-szabály”, vagyis a kétféle ‘r’-értékű tengwa használata. A tengwar eredeti, quenya kiosztásában a 21. (óre) és a 25. (rómen) tengwa is ‘r’-szerű hangot jelöl, de különbözőeket: a rómen tartozott a magyarban is használt, pergetett ‘r’-hez, az óre pedig a lágy, közelítőhang-képzésűhöz (ezért is van egy sorban a ‘w’ és a ‘j’ jeleivel). A harmadkori középföldi nyelvek (köztük az akkori quenya is) viszont csak a rómennel jelölt pergetett ‘r’-t használták. Ennek ellenére Tolkien a *The Road Goes Ever On* című kiadványhoz készített Namárië-átiratában a róment csak magánhangzók előtt alkalmazta, mássalhangzók előtt és szavak végén az órét – feltehetően esztétikai okokból, nem hallható eltérések jelölésére. Az angol nyelvű átírásokban is hasonlóan használta ezeket a tengwákat, bár ott más hangtani különbség adhat erre magyarázatot: az általa beszélt dialektusban az ‘r’-t csak a magánhangzó előtt ejtik (nem pergetetten), más pozíciókban csak az őt megelőző magánhangzó megnyújtásában vesz részt. Ennek következményeképp, ha a szóvégi (néma) ‘r’-t közvetlenül követi egy magánhangzóval kezdődő szó, akkor a kiejtésnek megfelelően rómen jelöli (mint az a Király levelének angol nyelvű részében is megfigyelhető).

NN	᠋᠋	᠋	᠋
----	----	---	---

zük – ahogy az F-nél a III. és IV. sorozat, illetve

Felagund ezt a tolkien hagyományt követve (opcionálisan, és bevallottan csak dekoratív céllal) szavak végén és mássalhangzók előtt az órét javasolja, míg Ankalimon kizárólag a róment használja (mivel a magyarban hangtanilag nem indokolt kétféle 'r' elkülönítése, és a quenyával ellentétben még történeti okok sem szólnak mellette). A külföldi módok közül a szlovén alkalmaz Felagundéhoz hasonló szabályt, a német viszont hangtani alapon különböztet meg kétféle 'r'-t (a szótag végi 'r' ott egy 'á'-szerű hangsúlytalan magánhangzóként jelenik meg, ennek jele az óre). A finn és az orosz egyáltalán nem használják az órét, a cseh a zöngétlen Ř, a francia pedig a szóvégi (általában néma) T jelzésére.

Az F. a tengwatáblázatban feltünteti a 26. és 28. tengwát is az eredeti quenya 'rd' és 'ld' hangértékkel mint opcionálisan (rövidítési, illetve dekorációs célból) használható jeleket. (A lehető legszűkebb jelkészletre törekvő A. nem használja ezeket.) A Tengwar Textbook az általános angol módban szintén említi ezeket ritkán használt megoldásként az 'rd' és 'ld' leírására, de ebben a szerepben más vizsgált mód nem vette át őket: ahol használják ezt a két tengwát (pl. sindarin, német, cseh, francia) ott más hangértéket adnak nekik.

Kettő lett, maradhat?

A fő témaként kiemelt A. és F. konfliktusai tehát az esetek többségében nem eltérő következtetésekből, hanem eredendően más megközelítésből adódnak. Az 'ö'-'ü' csere (és a sokkal ritkábban észlelhető 'c'-'ch' ellentmondás) kivételével az eltérések nem értelemzavaróak, a teljes jelkészlet ismeretében a két mód bármelyikén írt szöveg könnyen olvasható. Ebben a két kritikus kérdésben tényleg jó lenne megegyezésre jutni, de ezek az ellentmondások a módalkotók számára is kezdetől fogva ismertek, mégsem sikerült meggyőzniük egymást: mostanra pedig, mikor mindkét mód mellett lényeges érv az eddigi elterjedt használat, bármelyiket is választjuk, nem lehet nyomtalanul elfelejteni a másikat. Ezekről eltekintve azonban a jeltakarékos, egyszerűsítő A. és (az összes opcionális javaslatot is figyelembe véve) az alapértelmezett jelkészletet minél teljesebben kihasználó, alkalmazásában tintatakarékos F. jól megférhet egymás mellett, és talán ekképpen érdemes őket együtt az írás magyar használói elé tárni, hogy a lehetőségek ismeretében mindenki kialakíthassa a saját stílusát a kettő között húzódozó skálán.

Nagyon köszönjük a segítséget mindenkinek, aki segített régi leírásokat előásni, vagy a kész cikket ellenőrizte, de különösen Ankalimonnak, Felagundnak, Maunak és Svindlernek, hogy válaszoltak a kérdéseinkre.

Források

Magyar módok:

Ankalimon-féle mód: *Magyar tengwar írásrendszer*. In: J. R. R. Tolkien: *Elveszett mesék könyve I.* (Helikon, 2017), 447-459.o. (tolkien.hu/tengwar)

Felagund-féle mód: tolkien.hu/kozosseg/dokumentumok/tengwar-magyar-felagund/viewdocument/323

Radványi Balázs módja: www.omniglot.com/conscripts/tengwar_hu.php

Mau Palantír módja: mau-palantir.hu/phonological-hungarian-tengwar-mode/

Fórum: tolkien.hu/kozosseg/forum/3-koezepfoelde/20-nyelvek-es-irasok

(Továbbá jelenleg nem publikált leírások és szóbeli közlések.)

J. R. R. Tolkien tengwar-leírásai, eredeti példák és angol módok:

J. R. R. Tolkien: *A Gyűrűk Ura* (Európa, 2008)

Måns Björkman: *Amanye Tenceli*

(at.mansbjorkman.net/tengwar.htm)

Chris McKay: *Tengwar Textbook* (2. kiadás 2.0, 2002. június; 4. kiadás 2.0, 2004. április)

Más nyelvek módjai:

Cseh: www.angrenost.cz/clanek.php?akce=clanek&id=199;tengwar.szm.com/ct/index.html;
gorvin.mysteria.cz/tengwar.htm

Finn: www.sci.fi/~alboin/suomitengwar.htm

Francia: www.simonrousseau.free.fr/tolkien/teng-fra.pdf

Lengyel: tengwar.art.pl/tengwar/jezyk-polski.php

Német: www.cinga.ch/langmaking/DTM/dtm.html

Orosz: hex.pp.ua/tengwar-russian-mode.php

Szlovén: sl.wikipedia.org/wiki/Tengvar

További források:

Cserniczkó István–Hires Kornélia: *Hangtan: Előadások gyűjteménye magyar szakos hallgatók számára* (kmf.uz.ua/hun114/images/konyvek/Cserniczko_Hires_Hangtan.pdf)

Forró Orsolya: *A magyar hangtan alapjai* (btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/forroo_hangtan_rev1.pdf)

Kálmán László: *Pechünk van a ch-val* (www.nyest.hu/hirek/pechunk-van-a-ch-val)

Wikipedia: *English phonology* (en.wikipedia.org/wiki/English_phonology)

Wikipedia: *English orthography* (en.wikipedia.org/wiki/English_orthography)

(Utolsó elérés minden hivatkozásra: 2020.08.07.)